Taraqqiyot spektri
ILMIY JURNALI
Vol 2 № 5 2026

Maktab darsliklarida sintaksisga doir materiallar tahlili

Qilicheva Sevinchbonu

Samarqand Davlat pedagogika instituti Tillar fakulteti o‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 406- guruh talabasi

Annotasiya: Ushbu maqolada maktab darsliklarida sintaksisga doir materiallar tahlili bo‘yicha ilmiy va nazariy ma’lumotlar tahlil qilingan, uslub va metodlar orqali tushuntirilgan.

Kalit so‘zlar: sintaksis, siz birikmasi, gap, gapning turlari.

So‘z birikmalarining turlari. 8-sinf darsligida so‘z birikmalari bir necha mezon asosida tasniflanadi: 1.Tuzilishiga ko‘ra: Sodda so‘z birikmasi: ikki so‘zdan tashkil topadi (oq gul, tez kelmoq). Murakkab so‘z birikmasi: uch yoki undan ortiq so‘zdan iborat (juda chiroyli manzara, ertalab tez yugurish). 2. Bosh so‘zning turkumiga ko‘ra: Otli birikma (yangi uy, katta daraxt) Fe’lli birikma (tez yugurdi, yaxshi o‘qiydi), Sifatli yoki ravishli birikma (kamroq uchraydi, ammo mavjud). 3. Bog‘lanish usuliga ko‘ra: 8-sinfda bu eng muhim tasnif hisoblanadi. Unga quyidagilar kiradi: Moslashuv – qo‘shimchalar orqali bog‘lanadi (mening kitobim) Boshqaruv – kelishik qo‘shimchalari yordamida bog‘lanadi (kitobni o‘qidi) Bitishuv – qo‘shimchasiz, faqat tartib va ma’no orqali bog‘lanadi (yangi daftar, tez yozdi). Bu tasnif o‘quvchilarning grammatik tafakkurini rivojlantirishda juda muhim o‘rin tutadi. So‘z birikmasining gapdan farqi. Darslikda so‘z birikmasi va gap o‘rtasidagi farq alohida tushuntiriladi. So‘z birikmasi tugallangan fikrni bildirmaydi, faqat ma’lum bir tushunchani aniqlaydi. Gap esa tugallangan fikrni ifodalaydi va unda kesim bo‘ladi. Masalan: chiroyli bog‘ – so‘z birikmasi, bog‘

chiroyli – gap. Bu farqni anglash o‘quvchilarning sintaktik tahlil ko‘nikmasini mustahkamlaydi. Darslikdagi metodik yondashuv8-sinf darsligida so‘z birikmasi mavzusi: sodda ta’rif → misol → qoida → mashq ketma-ketligida beriladi; real nutqiy vaziyatlarga asoslangan misollar keltiriladi; mustaqil fikrlashni rivojlantiruvchi topshiriqlar (matndan birikma topish, yangi birikma tuzish, turini aniqlash) beriladi. Bu yondashuv o‘quvchilarning nazariy bilimini amaliy nutq faoliyati bilan bog‘lashga xizmat qiladi. So‘z birikmasining nutqdagi ahamiyati. So‘z birikmalari nutqning aniqligi, ixchamligi va ifodaliligini ta’minlaydi. Ular orqali o‘quvchi: fikrini aniq bayon qiladi, nutqini boyitadi, tasviriy ifoda vositalaridan samarali foydalanadi. Shu sababli so‘z birikmasi mavzusini puxta o‘zlashtirish o‘quvchilarning umumiy nutq madaniyati rivojida muhim ahamiyatga ega. 1) Bitishuv orqali bog‘lanish 8-sinf ona tili darsligida so‘z birikmalarining bog‘lanish usullari ichida bitishuv alohida o‘rin egallaydi. Bitishuv – bu so‘zlarning hech qanday qo‘shimcha yoki grammatik ko‘rsatkichsiz, faqat ma’no va tartib orqali o‘zaro bog‘lanishidir. Bunda ergash so‘z bosh so‘zga shaklan o‘zgarmay, yonma-yon kelish orqali bog‘lanadi va ular orasidagi sintaktik munosabat asosan semantik yaqinlik va so‘z tartibi orqali ifodalanadi. Bitishuv orqali bog‘langan so‘z birikmalarida odatda ergash so‘z sifat, son, ravish yoki boshqa aniqlovchi vazifasidagi so‘zlardan iborat bo‘ladi. Ular bosh so‘zning belgisini, miqdorini, holatini yoki sifatini aniqlab keladi. Masalan: yangi kitob, uch talaba, tez yurdi, juda chiroyli gul kabi birikmalarda so‘zlar o‘zaro hech qanday qo‘shimchasiz bog‘langan bo‘lib, bu bitishuvning asosiy belgisi hisoblanadi. Bitishuvning muhim xususiyatlaridan biri shundaki, bunda so‘zlar orasidagi bog‘lanish grammatik shakl bilan emas, balki so‘zlarning ma’nosi va gapdagi o‘rni bilan belgilanadi. Agar so‘zlarning tartibi o‘zgarsa yoki ular orasiga boshqa so‘z kirsa, birikmaning yaxlitligi buzilishi mumkin. Shu sababli bitishuv orqali bog‘langan birikmalar nutqda ixchamlik va aniqlikni ta’minlaydi. Darslikda ushbu mavzu o‘quvchilarga sodda misollar va mashqlar orqali tushuntiriladi. O‘quvchilar bitishuv orqali bog‘langan birikmalarni aniqlash, ularni boshqa bog‘lanish turlari – boshqaruv va moslashuv bilan solishtirish, berilgan so‘zlardan bitishuvli birikmalar tuzish kabi topshiriqlarni bajarish orqali amaliy ko‘nikmaga ega bo‘ladilar. Bu

esa ularning sintaktik tahlil qilish malakasini rivojlantiradi. Shuningdek, bitishuv orqali bog‘lanish nutqda keng qo‘llanilishi bilan ahamiyatlidir. U ko‘pincha badiiy va og‘zaki nutqda tasviriylik, aniqlik va ta’sirchanlikni kuchaytirishga xizmat qiladi. Shu bois o‘quvchilarga bu turdagi birikmalarni to‘g‘ri tuzish va nutqda o‘rinli qo‘llashni o‘rgatish sintaksis bo‘limining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. So‘z birikmasi yuzaga kelishi uchun biriktiruvchi so‘zning ma’noviy jihatdan o‘ziga mos boshqa so‘z, ya’ni birikuvchilarni tanlashi kerak bo‘ladi. O‘z navbatida biriktiruvchi so‘zni birikuvchi birlik ham tanlashi kerak bo‘ladi. Demak, so‘z birikmasida hokim so‘z ham tobe so‘z ham leksik jihatdan bir-biriga mos bo‘lishi kerak. Shu asnoda hokim va tobe so‘zning o‘zaro uyg‘unligi so‘z birikmasini yuzaga keltiradi. Masalan, kiymoq, ro‘mol, paytava yoki sharf so‘zlari bilan o‘zaro bog‘lanib kela olmaydi. O‘ramoq so‘zi bilan esa o‘zaro birlik hosil qiladi. Til o'qitishning asosiy bo'limlaridan biri bo'lgan sintaksis o'quvchilarning nutqmadaniyatini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Sintaksis so'zlarning gapda bog'lanishi,gap qurilishi va turlari haqidagi bilimlarni o'zida mujassamlashtirgan tilshunoslikning muhim bo'limidir 8-sinf ona tili darsligida sintaksis bo‘limi til birliklarining o‘zaro munosabati, ularning nutq jarayonida qo‘llanish xususiyatlari hamda fikrni grammatik jihatdan to‘g‘ri va aniq ifodalash qonuniyatlarini o‘rgatishga qaratilgan muhim bosqich hisoblanadi. Ushbu bo‘limda so‘z birikmasi mavzusi sintaksisning boshlang‘ich va tayanch tushunchalaridan biri sifatida berilib, keyingi mavzular – gap bo‘laklari, sodda va qo‘shma gaplar tizimini anglash uchun nazariy asos vazifasini bajaradi.

So‘z birikmasi – bu grammatik va ma’no jihatdan o‘zaro bog‘langan ikki yoki undan ortiq mustaqil so‘zlarning birikmasidan tashkil topgan sintaktik birlikdir. U nutqda predmet, belgi, harakat va ularning o‘zaro aloqadorligini aniqlashtirish, kengaytirish va to‘ldirish vazifasini bajaradi. 8-sinf darsligida mazkur tushuncha o‘quvchilarga sodda va aniq ta’riflar, ko‘plab misollar hamda amaliy mashqlar orqali bosqichma-bosqich tushuntiriladi.

Darslikda so‘z birikmasining asosiy tarkibiy qismlari – bosh so‘z va ergash so‘z tushunchalari alohida izohlanadi. Bosh so‘z birikmaning markaziy komponenti bo‘lib, ma’no jihatdan yetakchi hisoblanadi, ergash so‘z esa uni turli tomondan aniqlaydi,

to‘ldiradi yoki izohlaydi. Bu munosabat o‘quvchilarga misollar orqali ko‘rsatilib, har bir so‘zning birikma tarkibidagi vazifasini aniqlashga o‘rgatiladi. Shuningdek, darslikda so‘z birikmalari tuzilishiga ko‘ra va bog‘lanish usullariga ko‘ra tasniflanadi. Bog‘lanishning boshqaruv, moslashuv va bitishuv kabi turlari o‘quvchilarga nazariy jihatdan tushuntirilib, ular ustida turli mashq va topshiriqlar beriladi. Bu mashqlar o‘quvchilarning grammatik tafakkurini rivojlantirish, so‘zlar o‘rtasidagi sintaktik munosabatlarni to‘g‘ri aniqlash ko‘nikmasini shakllantirishga xizmat qiladi. 8-sinf darsligida so‘z birikmasi mavzusi faqat nazariy ma’lumotlar bilan cheklanib qolmay, balki amaliy yo‘nalishda ham keng yoritiladi. O‘quvchilarga berilgan mashqlar orqali so‘z birikmalarini topish, ularning turini aniqlash, gap ichida qo‘llash, yangi birikmalar tuzish, nutqiy vaziyatga mos ravishda ulardan foydalanish kabi ko‘nikmalar shakllantiriladi. Bu esa o‘quvchilarning nutqiy kompetensiyasini rivojlantirishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. Mazkur bo‘limni tahlil qilish jarayonida darslikda berilgan nazariy tushunchalarning izchilligi, misollarning hayotiyligi, mashqlarning metodik jihatdan to‘g‘ri tanlangani hamda o‘quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlariga mosligi alohida e’tibor talab etadi. So‘z birikmasi mavzusining qay darajada puxta o‘zlashtirilishi keyingi sintaktik mavzularni egallashda muhim poydevor bo‘lib xizmat qilishi bois, uni o‘qitish metodikasini chuqur tahlil qilish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

XULOSA. Maktab darsliklarida sintaksis bo‘limining o‘qitilishi ona tili ta’limining eng muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Chunki sintaksis o‘quvchilarga so‘z birikmalari, gap tuzilishi, gap turlari hamda nutqning mantiqiy va grammatik jihatdan to‘g‘ri shakllanishini o‘rgatadi. Bu bo‘lim orqali o‘quvchilar faqat nazariy bilimga ega bo‘lib qolmay, balki amaliy nutq ko‘nikmalarini ham rivojlantiradilar. Darsliklarda sintaksis mavzulari sodda tushunchalardan murakkab tuzilmalargacha bosqichma-bosqich berilishi o‘quvchilarning yosh va bilim darajasiga moslashgan holda tashkil etilgan. Sodda gap, qo‘shma gap, gap bo‘laklari va ularning o‘zaro bog‘lanishi kabi mavzular izchil o‘rgatilishi o‘quvchilarda til tizimi haqida yaxlit tasavvur hosil qiladi. Shuningdek,

sintaksisni o‘qitishda mashqlar tizimi, tahlil topshiriqlari va matn ustida ishlash usullarining qo‘llanilishi o‘quvchilarning mustaqil fikrlash va tahlil qilish qobiliyatini rivojlantiradi. Bu esa ularning yozma va og‘zaki nutqini to‘g‘ri, aniq va ravon ifodalashiga yordam beradi. Umuman olganda, maktab darsliklarida sintaksis bo‘limining o‘qitilishi tilning grammatik tuzilishini chuqur o‘zlashtirish, nutq madaniyatini shakllantirish hamda ijodiy fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdullaev A.B. Qo’shma gap sintaksisi. Buxoro 1989

2. Abduraxmonov R. Ergash gapli qo’shma gaplar masalasi. O’zbek tili grammatikasi va punktuattsiyasi Toshkent 1959

3. Abduraxmonov R. Qo’shma gaplarning tarixiy taraqqiyoti xaqida. 1960 35-41-b

4. Asqarova M.A. Qo’shma gapning ko’chirma turi xaqida. O’zbek tili va adabiyoti masalalari 1691, 1-son. 35-42-b

5. Asqarova M.A. Xozirgi zamon o’zbek tilida qo’shma gaplar Toshkent 1960.

6. Ne’matov H. Fe’llarda mayil va zamon kategoriyalarining munosabati. j o’zbek tili va adabiyoti 1-son. 31-34-b

7. Ne’matovH. v.b. ijodiy matn ustida ishlash Toshkent 1997-y

8. Sayfullaeva R.R. Ergash gaplarning tasnifi. O’zbek tili va adabiyti 1989 5-son 21-25-b

9. Sayfullaeva R.R. Xozirgi o’zbek adabiy tilida qo’shma gaplarning shakl vazifaviy talqini Toshkent 1993.

10. Sayfullaeva R.R. Xozirgi o’zbek tilida qo’shma gaplarning formal, funktsional talqini Toshkent 1994